

ייצוגי זקנה בסיפור הפלסטיני הקצר: עדות, לימינאליות וחינוך

לואי ותד

מבוא

מאמר זה יתמקד בקול הספרותי של סופרות וסופרים פלסטינים המייצגים בכתיבתם את הזקנה הפלסטינית. המאמר יבחן את דימויי הזקנה הפלסטינית בקובץ **בלשון כרותה**, שמהווה מדגם חשוב של ייצוגי הספרות הפלסטינית, וגם במקורות ספרותיים נוספים. הוא יפתח בתיאור שלוש תמונות ספרותיות המדגימות שלושה דימויי זקנה מרכזיים, ויראה כי הן מכילות הרבה מן המאפיינים של הזקנה המופיעים בסיפור הפלסטיני הקצר העכשווי, ולמעשה משרטטות את דיוקנה של הזקנה כפי שהיא משתקפת בסיפור הפלסטיני הקצר. ייצוגים אלה אינם מתארים רק מצבי צבירה שונים של זקנה, אלא משקפים גם את המאבק המתמשך של החברה הפלסטינית על שימור זהותה, זיכרונה וערכיה. כפי שאטען, הזקנים בסיפורים אלה אינם רק דמויות ספרותיות, אלא גם דימויים חינוכיים, מוסריים ופוליטיים, המשמשים כגשר בין העבר להווה ולעתיד.

פתיחה: שלוש תמונות של דימויי זקנה

תמונה ראשונה

דורנו, דור מוכי הנפכה, הוא דור מיוסר. נגזרה עלינו קללת סיזיפוס, של מסכת ייסורים ללא קץ. לא נותרה לנו הברירה אלא למרוד. שאלמלא כן מדוע דחינו את המחשבה להתאבד? הפרטים הביוגרפיים שלנו אינם מעניינים עוד איש. הם זהים לחלוטין לאלו של כל האחרים. כולנו חלק מאותם זמן ומקום. נולדנו לאחר הנפכה, ומשום כך הפכנו בעל כורחנו לעדים. גופנו הפך מסמך טיוטה היסטורי שנכתב בדיו שחור. הפכנו לעדים היסטוריים לא משום שראינו את הדברים, אלא משום ששמענו אותם. רק משום שנולדנו לאחר הנפכה אנו נאלצים לשאת בעולה.¹

1 סלמאן נאטור, "הזיכרון שוחח איתי והסתלק", תרגם יהודה שנהבי-שהרבני, ערכה את התרגום מייסלון דלאשה, בתוך **בלשון כרותה: פרוזה פלסטינית בעברית**, ערכה ראוייה בורבארה (ראשון לציון: מכון ון ליר והוצאת משכל, 2019), 353.

כך פותח סלמאן נאטור את ספרו **הזיכרון שוחח איתי והסתלק**,² שחלקים ממנו מופיעים גם בקובץ **בלשון כרותה**. בספר זה הוא משרטט בפרוטרוט דיוקן גדוש של "חיי ומוותו של השיח' מחורץ הפנים". השיח' (מילה המקבילה בערבית למילה זקן או קשיש) מייצג בעצם מארג של זיכרונות שנשאו שיח'ים רבים, המתגבשים לתמונה שלמה ומלאה העמוסה ברבדים שונים של דור פלסטיני שלם, דור שחי את הנפכה, שמע עליה, חווה אותה – ולקח על עצמו את העול של מסירת עדות עליה. בספרו מביא נאטור את קולו של אותו דור דרך סיפורים שונים. סיפורים אלה עמוסים בכאב, בניתוק, בעקירה ובתלישות טראגית מהמקום, מהזהות ומהחברה שמקורם באירועים שפקדו את החברה הפלסטינית בנפכה של 1948, ובעקבותיה.

תמונה שנייה

החייילים אינם חושדים בו, הוא יודע לנצל את היסח הדעת שלהם. איש זקן אינו מושך תשומת לב, במיוחד כשהוא מסתובב בין הבתים ובידו מקל הליכה.³

בסיפור הקצר של זכי אלעילה, "שארית החיים", אנו פוגשים את אבו פאיז, איש זקן ששכל את בנו מידי כוחות הצבא, ובעקבות השכול נטש את עבודתו ואת עיסוקיו היומיומיים. הציטוט מדגים את שקיפותו של הזקן בצורה ברורה ומפורשת, וחושף את ההשהיה וההמתנה המאפיינות את דימוי הזקנה בחלק גדול מהסיפורים הקצרים הפלסטיניים. השהיה מסוג זה מנכיחה את הזקנה כשלב ביניים בין העבר לעתיד, בין החיים למוות.

תמונה שלישית

מה יעשה עם הזקן הזה. הרי אין לו תחליף.⁴

בסיפור של סוהיל כיוואן, "בכבוד רב", הזקן הוא מורה אהוב מאוד המכונה "מורה הדור". פעם אחר פעם הוא מנסה להתפטר מעבודתו בבית הספר ולצאת לפנסיה, אך משרד החינוך ומנהל בית הספר ממאנים לשחררו, ומדי שנה הם מצליחים לשכנע

2 סלמאן נאטור, **הזיכרון שוחח איתי והסתלק**, תרגם יהודה שנהב־שהרבני (תל אביב: רסלינג, 2014), 7.

3 זכי אלעילה, "שארית החיים", תרגם רועי וילוז'ני, ערך את התרגום צאלח עלי סואעד, בתוך **בלשון כרותה**, 290.

4 סוהיל כיוואן, "בכבוד רב", תרגם עידן בריר, ערכה את התרגום ראוייה בורבארה, בתוך **בלשון כרותה**, 27.

אותו להמשיך ללמד שנה נוספת. התלמידים משמשים בסיפור זה כדימוי לחברה הפלסטינית המודרנית, המתוארת כחברה אבודה ולא מחונכת הזקוקה לנוכחות של מבוגר אחראי, של מחנך ומורה דור שימשיך להורות לה מניסיונו רב השנים, וינחיל לה את היכולת לספר את הסיפור שלו. כשרחמיו של מנהל בית הספר נכמרים על המורה הקשיש, והוא מחליט לעזור לו להתפטר, הוא מפציר בו להתחזות למשוגע, אך המורה אינו מוכן בשום אופן להעמיד את דמותו באור שיעמיד בספק גם את סיפורו.

שלוש התמונות זו לצד זו

התמונה הראשונה מבטאת את מאוויי ליבם של הזקנים והקשישים לשתף אחרים בסיפור שלהם, ובעצם יוצרת את דמותו של הזקן העד. בעזרת דמותו מצהיר המחבר על חשיבותה של העדות להכרת ההיסטוריה והעבר; התמונה השנייה מציגה את הזקן השקוף והלימינאלי, שתי תכונות שמאפיינות חלק מהזקנים המוצגים בסיפורים; ואילו התמונה השלישית, המשלימה את שתי התמונות הקודמות בעזרת הדגש שהיא שמה על החזון העתידי, מציבה את דמותו של הזקן כמורה ומחנך, המתווה חזון בעבור הדורות הבאים, ומפנה את מבטם אל העתיד.

כשבוחנים את הספרות הפלסטינית העכשווית במבט⁵, רואים כי לכל אחת משלוש הדמויות הללו יש מעמד טמפוראלי אחר: דמות הזקן העד שמה את הדגש על העבר ועל שימורו; דמות הזקן השקוף והלימינאלי שמה דגש על מעמדו של הזקן בהווה; ודמות המורה והמחנך מבטאת את המרכזיות של תפקיד הזקן לצורך בנייה של חזון עתידי לדורות הבאים.

במאמר זה אבחן את תמונות הזקנה ודימוייה כפי שהם מוצגים בסיפורים פלסטיניים קצרים שונים. רוב הסיפורים שאקרא הופיעו בקובץ הסיפורים המקיף והעשיר בלשון כרותה. מתוך רשימת הסיפורים הארוכה המופיעה בקובץ בחרתי להתייחס לאלה שבהם מוצגת דמותו של הזקן או הקשיש בצורה ברורה ומקבלת תפקיד משמעותי. להשלמת התמונה, לצד קובץ זה בחרתי להתייחס לעוד כמה סיפורים קצרים מתוך

5 על מאפייניה וייחודה של הספרות הפלסטינית העכשווית, לרבות התייחסותה לשאלות הקשורות לספרות ולמצאות פוליטית והיסטורית, ראו Maurice Ebileeni, *Being There*, *Being Here: Palestinian Writings in the World* (New York: Syracuse University Press, 2022). ראו גם Refqa Abu-Remaileh, *Country of Words: A Transnational Atlas for Palestinian Literature* (Stanford: Stanford University Press, 2023).

ספרו של מחמוד שקיר, **הולכת כמו נעמי קמפבל**,⁶ ומתוך קובץ הסיפורים הקצרים של מוחמד עלי טאהא, **לשכת המקוללים**, שגם הם יצאו לאור בסדרת **מפתוח**.⁷ שיטת הניתוח המרכזית של הטקסטים תהיה תמאטית, ותשים את הדגש על תמות שהופיעו במספר טקסטים שונים. הניתוח התמאטי הוא שיטת מחקר איכותנית הדורשת מהחוקר מעורבות בטקסטים, פרשנות רחבה יותר שלהם, ושימת דגש על זיהוי, תיאור וניתוח של רעיונות שמשמעים מהטקסטים או נאמרים בהם במפורש.⁸ בנוסף, בשיטה זו נהוג לערוך השוואה בין הטקסטים השונים לאחר הניתוח של התמות המרכזיות והאמצעים הגראפיים והטקסטואליים שמופיעים בהם.⁹

הניתוח התמאטי יכול לשישה שלבים: חשיפה ראשונית לטקסטים הנחקרים; אפיון קודים של חזרתיות בטקסטים; זיהוי תמות רחבות יותר; בדיקת התמות; הגדרת התמות; והפקת דו"ח תמות מפורט.¹⁰ במאמר זה יישמתי את ששת השלבים על הטקסטים השונים שנבחרו בעבור ניתוח זה. השלבים שיפורטו במאמר הם השלבים החמישי והשישי, כלומר הגדרת התמות והדו"ח המפורט על האופן שבו הן מופיעות בטקסטים. כפי שציינתי, התמות המרכזיות שיודגשו במאמר זה הן שלושה דימויי הֶקְנָה – הזקן כעד, הזקן כשקוף (והלימינאליות של הזקן – הנתון במצב של המתנה והשהיה), והזקן כמורה. לדידי, שלושת הדימויים משלימים זה את זה, ואינם מוציאים זה את זה, אבל הפרדה מלאכותית מהסוג התמאטי שאני מציע תעזור להעמיק בהבנת ההשלכות והמשמעויות השונות של כל אחת מהתמות. בהקשר זה יש לציין כי סיפורים מסוימים מציגים דימוי אחד בלבד של הֶקְנָה, אך באחרים מופיעה תערובת של שניים מהדימויים או של שלושתם.

זְקָנָה וספרות

זְקָנָה היא תמה חוזרת בספרות, בתרבויות ובתקופות שונות. לעיתים קרובות בספרות הקלאסית, למשל ביצירות כמו **אודיסאה** של הומרוס או **המלך ליר** של שקספיר,

- 6 מחמוד שקיר, **הולכת כמו נעמי קמפבל**, תרגם יהודה שנהב־שהרבני, ערך את התרגום לואי ותד (חיפה: מכון ון ליר והוצאת פרדס, 2021).
- 7 מוחמד עלי טאהא, **לשכת המקוללים** (חיפה: מכון ון ליר והוצאת פרדס, 2023).
- 8 Greg Guest, Kathleen M. MacQueen, and Emily E. Namey, *Applied Thematic Analysis* (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2011), 11
- 9 שם, 10-12.
- 10 Virginia Braun and Victoria Clarke, "Using Thematic Analysis in Psychology," *Qualitative Research in Psychology* 3, no. 2 (2008): 87-93

מתוארת הזקנה כתקופה של חוכמה והרהורים, אך גם של פגיעות ודעיכה.¹¹ דמויות כמו אודיסאוס או המלך ליר מתמודדות עם האתגרים והמגבלות שמציבה הזקנה, אבל מפגינות גם חוסן ותבונה שנובעים מניסיון החיים שצברו. יתרה מכך, בספרות המודרנית נמצא סופרים כמו גבריאל גרסיה מרקס (ברומן **מאה שנים של בדידות**) או טוני מוריסון (ברומן **סולה**), שחוקרים את המורכבות של הזקנה, ולעיתים קרובות משלבים את העיסוק בה בשאלות של זיכרון, זהות ומוות.¹²

זקנה בספרות העולם מבטאת היבטים שונים של הטבע האנושי, וביניהם חוכמה וניסיון. אנשים שחיו חיים ארוכים מתוארים לעיתים קרובות כמאגרים של ידע, שיכולים להציע לבני הדור הצעיר הדרכה ותבונה על בסיס מסע חייהם.¹³ לצד חוכמתם הם עשויים גם להיות פגיעים לאור האתגרים הפיזיים והרגשיים של הזקנה, ולהתמודד עם בעיות בריאות, מגבלות ניידות או ירידה בתפקוד הקוגניטיבי, שהופכות אותם לתלויים באחרים ונזקקים לטיפול, סיעוד ותמיכה. אך למרות אתגרים אלה, לרוב מתוארים הזקנים בספרות כאנשים בעלי חוסן וכושר הסתגלות יוצאי דופן, השואבים את כוחם מהמשאבים הפנימיים שצברו או מהתמיכה של קהילותיהם. יתרה מכך, קשישים בספרות עשויים לעבור טרנספורמציות אישיות, למצוא מטרות חדשות ולגלות חיוניות בשנותיהם המאוחרות. למשל, בספר **הזקן והים** של ארנסט המינגווי, מדגים הגיבור סנטיאגו את החוסן והנחישות של הזקנה במאבק ההירואי שהוא מנהל נגד הטבע במטרה להוכיח את ערכו כדייג.¹⁴

שאלת הזקנה בספרות מצטלבת לעיתים קרובות עם נושאים אחרים כמו דינמיקה משפחתית, קונפליקטים בין־דוריים ועמדות חברתיות כלפי הזדקנות. מחברים עשויים לחקור את המורכבויות של יחסים בין־דוריים ואת המתחים או הקשרים בין קשישים לצאצאיהם. יתרה מכך, הספרות עשויה לשקף נורמות תרבותיות וסטריאוטיפים סביב הזדקנות, ולשפוך אור על עמדות חברתיות כלפי קשישים ותהליך ההזדקנות.

בספרות הפוסט־קולוניאלית, ייצוגי הזקנה מצטלבים לעיתים קרובות עם סוגיות של דינמיקת כוח, ניצול וקונפליקטים תרבותיים. נרטיבים קולוניאליים מתארים לעיתים קרובות קשישים כסמלים של מסורת והתנגדות לדיכוי קולוניאלי. בספרות אפריקאית פוסט־קולוניאלית, למשל, מרבים מחברים לתאר דמויות של קשישים כמאגרים של ידע

11 Thomas M. Falkner, "Ἐπὶ γῆραος οὐδὲν: Homeric Heroism, Old Age and the End of the Odyssey," in *Old Age in Greek and Latin Literature*, eds. Thomas M. Falkner and Judith de Luce (Albany: Suny Press, 1989), 21-67

12 גבריאל גרסיה מרקס, **מאה שנים של בדידות**, תרגם ישעיהו אוסטרידן (תל אביב: עם עובד, 2002 [1967]); טוני מוריסון, **סולה**, תרגמה איילה רהב (רמת גן: כנרת, 1986 [1973]).

13 Louise Aronson, *Elderhood: Redefining Aging, Transforming Medicine, Reimagining Life* (New York: Bloomsbury Publishing, 2019), 274-279

14 ארנסט המינגווי, **הזקן והים**, תרגם אלון אלטרס (סביון: פן, 2005 [1952]).

ילידי וכשומרי מורשת תרבותית המתייצבים נגד כוחות הקולוניאליזם. בנוסף, ספרות פוסט־קולוניאלית מתארת לעיתים את הניצול והדחיקה לשוליים של ילידים קשישים עליידי מעצמות קולוניאליות, תוך הדגשת העוולות הגלומות במערכות הקולוניאליות. ברומן המכונן של צ'ינואה אצ'בה, **הכל קורס**,¹⁵ מופיע אונקוה, אביו של אוקונקו, כדוגמה מובהקת לזקנה בהקשר הקולוניאלי. אונקוה מתואר כאדם עדין בעל כושר אומנותי המגלם את הערכים המסורתיים של חברת האיגבו. עם זאת, הוא נדחק לשוליים ונופל קורבן ללעג של השלטונות הקולוניאליים וגם של בנו שלו, שרואה בו אדם חלש וחסר השפעה. אונקוה מדגים בספר כיצד יכולים אנשים מבוגרים להיות קורבנות של דיכוי קולוניאלי ומחיקה תרבותית. הגיבור ברומן **מטיגארי** של נגוגי זה ת'ינג'ינג'י¹⁶ אומנם אינו מוצג כזקן, אך הוא חי בעבר ונושא בתוכו חוויות והתנסויות של ראשית המאבק בקולוניאליזם וערכי ההתנגדות. בסופו של דבר הוא מאוכזב מן התוצאות של המצב הפוסט־קולוניאלי, וגם מהמצב האקטואלי שאליה הגיעו המדינות שהוא ושותפיו לחמו לשחרורן.

זקנה בספרות הפלסטינית

בספרות הפלסטינית, תיאורי הזקנה שזורים לעומקם בהקשר ההיסטורי והפוליטי של החוויה הפלסטינית, ובמיוחד בסוגיות של עקירה, סכסוך וכיבוש. סופרים פלסטינים רבים נוטים להציג אנשים מבוגרים ונשים מבוגרות כעדים לאירועים הסוערים של ההיסטוריה הפלסטינית, ודמויותיהם מגלמות ערכים של חוסן, סיבולת ומאבק להישרדות בתוך מצוקה. יתרה מכך, הצגת הזקנה בספרות הפלסטינית משקפת את הנושאים הרחבים יותר של עקירה, אובדן וכמיהה למולדת. סופרים כמו מחמוד דרוויש או ע'סאן כנפאני מרבים לתאר פלסטינים קשישים כדמויות שנושאות בנטל הזיכרון והגלות, אך בה בעת הן חדרות כבוד, גאווה עמוקה והתנגדות לאי־צדק. ההופעה של האדם הזקן בספרות הפלסטינית מתייחסת בדרך ישירה ועקיפה להיסטוריה הקולקטיבית של החברה הפלסטינית, ובמיוחד לדור הראשון לנכפה. בני דור זה, שהוגדר בפי אבו בקר ורבינוביץ' כ"דור השורדים", הוא דור של "פלסטינים שעברו את מלחמת 1948, ומצאו עצמם אזרחים במדינה שנכפתה עליהם בעקבותיה"¹⁷. דור השורדים התמודד עם משברים רבים שנכפו עליו, כמו הקונפליקט בין התקווה להיפטר מהפולש לבין הצורך להיכנע ולציית כדי לשרוד, והצורך לחיות בצל הכעס ההולך וגובר כלפי אותו פולש. דור השורדים חווה בחייו את הכיבוש הפיזי על אדמתו, ולאחר מכן את כיבושה המשפטי של האדמה דרך חוק השבות, חוק נכסי נפקדים וחוק רכישת מקרקעין

15 צ'ינואה אצ'בה, **הכל קורס**, תרגם אביעד שטיר (תל אביב: ספרי עליית הגג, 2005 [1998]).

16 נגוגי זה ת'ינג'ינג'י, **מטיגארי**, תרגם מורן ביקל (תל אביב: בבל, 2007 [1986]).

17 ח'אולה אבו בקר ודני רבינוביץ', **הדור הזקוף** (תל אביב: כתר, 2002), 25.

(אישור פעולות ופיצויים) שנחקקו בתחילת שנות החמישים.¹⁸ בנוסף חשוב להדגיש שדור זה הוא האמון באופן מלא וכמעט בלעדי על שימור זיכרון הנפכה והעברתו הלאה אל הדורות הבאים. לצד כל המרכיבים הללו, יש לבחון את בני הדור הזה – שכלל שחלפו השנים התחדדה חשיבותם כמי שחוו בעבר את מאורעות הנפכה – ולהיעזר לצורך כך בתיאוריות שונות הנוגעות למאפיינים הסוציולוגיים והנפשיים של זקנים וקשישים.

"אילו רק ידעו": על עדות ועל הפסיכולוגיה שקדמה למות המחבר

כשבוחנים את ייצוגי הזקנה השונים המופיעים בסיפורים הפלסטיניים הקצרים, מגלים כי עדותו של הזקן ניצבת במוקד של רבים מהסיפורים. ייצוג הזקנה כעדות מתחלק לשני סוגים: הסוג הראשון הוא סיפורים על דמויות זקנות, כמו לדוגמה אצל הסופרים מוחמד עלי טאהא, ע'ריב עסקלאני ונוזהא אבו גוש, שכתבתם נושאת עדות; הסוג השני הוא דימוי של זקנה כמערכת של סמלים ומשמעויות שעדותה של הדמות נמצאת במרכז, כמו בסיפורים "מכשיר השמיעה" של איאד ברגותי ו"החתולה שכתבה את כל הספרים בעולם" של עלא חליחל.¹⁹

בהקשר של הסוג הראשון, המתבטא בדמותו של המחבר, עולה גם שמו של הקובץ, **בלשון כרותה**, הקשור גם הוא לייצוג של אדם זקן, שכן השם לקוח מתוך סיפורו של א. ב. יהושע, "מול היערות", שם מופיעה דמותו של שומר ערבי פלסטיני זקן וכרות לשון.²⁰ אחרית הדבר של קובץ הסיפורים, שכתב יהודה שנהב־שהרבני, מתייחסת לפרדוקסליות של שם הקובץ, ולהתנגדות שהוא מנסח לאילמות הכפויה על הפלסטיני בספרות העברית.²¹

18 חוק השבות, תש"י-1950 הוא הביטוי החוקי המרכזי להיותה של מדינת ישראל מדינת העם היהודי כולו. החוק מעניק לכל יהודי שהביע את רצונו להשתקע בישראל את הזכות לעלות לישראל ולקבל תעודת עולה; חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950, הקנה למדינת ישראל את נכסיהם של מי שעזבו אותה לשטחיהן של מדינות עוינות במהלך מלחמת 1948. הוא החליף תקנות שעת חירום שהסדירו את העניין משלהי 1948 ועד תחילת 1950; חוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים) תשי"ג-1953 שימש להכשרה בדיעבד של הפקעת קרקעות, ברובן הגדול של ערבים שלא היו נפקדים. לאחר מלחמת 1948 הוקצו אדמות אלה ברובן להקמת בסיסי צבא או יישובים יהודיים.

19 איאד ברגותי, "מכשיר השמיעה", תרגם צאלח עלי סואעד, ערך את התרגום עידן בריר, בתוך **בלשון כרותה**, 82-88; עלא חליחל, "החתולה שכתבה את כל הספרים בעולם", תרגם איציק שניבויס, ערכה את התרגום חנאן סעדי, בתוך **בלשון כרותה**, 244-250.

20 א. ב. יהושע, **מול היערות** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1968).

21 יהודה שנהב־שהרבני, "לא גיליתי לה את סיפורי משום שלשוני היתה כרותה": על ההיסטוריה, הסוציולוגיה והפוליטיקה של התרגום, בתוך **בלשון כרותה**, 369-368.

מעניין לבחון תיאוריות פסיכולוגיות שונות החוקרות כתיבה של סופרים זקנים שכותבים בפרק האחרון של חייהם כתבים שאפשר לאפיינם כסקירת חיים ועדות היסטורית. מק'אדמס, למשל, טוען שחי האדם מתחלקים לשלוש תקופות: התקופה הפרה־מיתית, התקופה המיתית והתקופה הפוסט־מיתית.²² בתקופת החיים הפרה־מיתית, בינקות ובילדות, אוסף האדם חוויות שבעתיד יירשמו בזיכרונם כסיפורים על עצמו ועל ילדותו. בשלב איסוף הסיפורים גדל האדם לתוך סיפורו האישי, ואילו בגיל ההתבגרות ובבגרות הוא מתחיל לחיות את הסיפור ולהיות מודע לו. זוהי התקופה המיתית. בתקופה זו מפתח האדם אידיאולוגיות והשקפות עולם שהולמות את החברה הסובבת אותו ואת סיפורו האישי, ומתמזגות איתם, בתקווה לעצב סיפור חיים קוהרנטי והרמוני ככל האפשר. אך ככל שהאדם הולך ומזדקן הוא מתחיל לפתח דאגה ביחס למידת הקוהרנטיות וההרמוניות של הסיפור שלו, וכן חשש מסופו. כך מתחילה התקופה הפוסט־מיתית, שמאפשרת לאדם לבחור אם להמשיך לכתוב את תסריט חייו, או פשוט לפרוש לכיסא הבמאי ולהסתכל על הסיפורים שלו שוב ושוב, בניסיון להציע להם ניסוח קוהרנטי יותר.

את התהליך הזה, של ישיבה בכיסא הבמאי, מכנה רוברט בטלר בשם "סקירת חיים" (life review), מונח המתייחס לתהליך הנפשי האוניברסלי שמתרחש באופן טבעי ומתאפיין בחזרה רגרסיבית לתודעה של חוויות העבר, ובמיוחד בהתעוררות מחודשת של קונפליקטים בלתי פתורים.²³ במקביל, בדרך כלל ניתן לחקור את החוויות והקונפליקטים המתחדשים הללו ולשלב אותם מחדש בחיי ההווה. בטלר מניח כי תהליך זה נובע מההבנה שהפירוק והמוות קרבים. אומנם צעירים ומבוגרים בגילים שונים עשויים להתמודד עם חוויות דומות של "סקירת חיים", אך ההבדל העיקרי הוא שסקירת החיים של צעירים עוסקת לרוב בהווה ובתכנון העתיד, ואילו סקירת החיים של זקנים וקשישים מתמקדת בעבר ומערבת רגשות של סיכום. עיסוק מסוג זה בעבר עוזר לזקנים להתמודד טוב יותר עם ההווה, כי הוא מספק להם מנגנון הגנה של הדחקה. בטלר טוען כי ההכרה בכך שתהליך חיוני כמו "סקירת החיים" מתרחש, עשויה לסייע לחברה להאזין לקשישים, להביןם טוב יותר ולגלות סובלנות כלפיהם, ולא להתייחס לזיכרונותיהם כאל סיפורים שכבר עובדו יתר על המידה עד שהפכו חסרי משמעות או מהימנות.²⁴

Dan P. McAdams, *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self* (New York: William Morrow, 1993) 20-36

Robert N. Butler, "The Life Review: An Interpretation of Reminiscence in the Aged," *Psychiatry* 26, no. 1 (1963): 65-76

Robert N. Butler, "Successful Aging and the Role of the Life Review," *Journal of the American Geriatrics Society*, 22 (1974): 529-535

אך האם סיפוריהם של מוחמד עלי טאהא וע'ריב עסקלאני הם באמת חלק מה-life review שלהם? האם הם משתמשים בכתיבה כדרך לגבש את סיפור חייהם בתקופה הפוסט-מיתית? האישיה הזקנה בסיפורו של מוחמד עלי טאהא, "הבית האחר", טוענת כי אכן כך הדבר: "אדם צריך שישמע כדי להיות אדם, וכאשר העולם חירש לקיומו, הוא צונח אל השכחה".²⁵ בציטוט זה מטרים טאהא את עזיבתו הכפויה את העולם וקורא לכל קוראיו "החירשים לקיומו" לזכור ולא לשכוח אותו. ואכן, כבר בפסקה הבאה הוא מעיד על גיבורו כי שכח את אימו: "הכול נשכח מליבו באותן שעות, גם אימו הישישה".²⁶

בדומה לטאהא, גם מוחמד נפאע בוחר בטכניקה של מאבק נגד השכחה, או נכון יותר בהקשר זה – של מאבק נגד ההשכחה. בסיפור "המוח'תאר החדש של אלסמועי", מתווכח "הדוד עלי" (עמי עלי) בן השבעים עם אחד הפקידים על שמות הכפרים הפלסטיניים שנהרסו והפכו למושבות יהודיות:

"כפר שמאי, אמר הפקיד.

"לא, לכפר אלסמועי!"

"קוראים לו כפר שמאי."

"אני רוצה אישור לכפר אלסמועי. יש לנו שם..."

"אמרנו שקוראים לו כפר שמאי. אין עוד אלסמועי היום."

"תשמע, חביבי, פנה אליו עמי עלי בלי חיבה, "אני אומר לך אל-ס-מו-עי,

זה השם! ליד פראדה."

"ליד קיבוץ פרוד."

"פראדה."

"קיבוץ פרוד. קודם, אגב, קראו לו קיבוץ גרדוש."

"אדוני, אלסמועי, פראדה, מעל כפר ענאן."

"מעל כפר חנניה."²⁷

התעקשותו (ואולי גם עקשנותו) של הדוד עלי, ומחויבותו לתיקון שמות המקומות, אינה התמקחות טרמינולוגית אלא התעקשות אפיסטמולוגית ואונטולוגית. כל אחד מהכפרים שהוא מזכיר נושא בעבורו היסטוריה אישית, ומחיקת שמותיהם היא פלישה

25 מוחמד עלי טאהא, "הבית האחר", תרגם יהודה שנהב־שהרבני, ערך את התרגום איאד ברגותי, בתוך בלשון כרותה, 62.

26 שם.

27 מוחמד נפאע, "המוח'תאר החדש של אלסמועי", צוות תרגום ועריכה: אימאן אלעטאונה, איה טלאקה, רחלי מישאל ממו, ואעד מנצור, איתי רחום, יונתן מנדל, בתוך בלשון כרותה, 136.

אלימה לסיפורו האישי והתערבות טראגית בו. הפגיעה האישית בו ובסיפור חייו האישי לא נופלת בערכה מהפגיעה הלאומית והקולקטיבית שמקבלת גם היא ביטוי בוויכוח עם הפקיד. הבנה כזאת של הוויכוח מוסיפה רובד נוסף לסיפור, שעובד גם במישור הסוציולוגי וגם במישור הפסיכולוגי. בהקשר זה חשוב לציין כי הוויכוח הטרימינולוגי טומן בחובו עדות תיעודית היסטורית, לא רק של שמות המקומות אלא גם של מיקומם הגיאוגרפי ושל מעמדם בזיכרון הקולקטיבי.

נזוהא אבו גוש מציגה עדות נוספת בעזרת דמותה של אום חמדאן בסיפור "פני העיר". דמות זו מבטאת את הצורך למסור את סיפור חייה גם לנוכח ההתנגדות של הפקיד לשמוע אותו: "דווקא עכשיו מתחשק לך לספר לי את סיפור חיך?"²⁸ גם בהמשך הסיפור, כשמופיעה לפניה קבוצת תיירים, היא מנסה לספר להם את הסיפור שלה, אך "נדמה שמיתרי קולה נשחקו כליל". ובכל זאת היא ממשיכה לספר לקורא:

"אם רק אחד מהם היה שואל, הייתי מספרת לו הכול", חשבה בעודה סוקרת את החבורה המשונה. "הייתי מספרת להם על נכדיי שהולכים לישון בלי ארוחת ערב, על אבא שלהם, חמדאן בני, המרותק למזרן, ועל אימם שמבלה את ימיה בפרדס, פרדס שנטענו ועבדנו בו יחד. אילו רק ידעו כיצד טיפסתי מעל גדר ההפרדה מבית לחם, כיצד עזרו לי כמה צעירים – אלוהים ישמור עליהם – איך הרימו את הסל שלי כשקפצתי מהגדר, ואיך השיבו לי אותו מייד לאחר מכן. אילו רק ידעו את כל זה, איש לא היה אומר לי 'הסתלקי מכאן'".²⁹

ציטוט זה מבטא בכנות גמורה את הכמיהה לספר את הסיפור, את אותה "סקירת חיים" של המחברת, שהיא מבטאת דרך דמותה. סקירת החיים האישיים הופכת בהקשר הפלסטיני למסירת הסיפור הקולקטיבי הלאומי, לסקירת חיים לאומית ולתיעוד היסטורי של חיי היומיום הפלסטיניים. אך למרבה האירוניה, בסיפור "פני העיר" מופיעה פתאום דמותו של מדריך הטיולים שמספר לתיירים על ירושלים: "ריחה של ההיסטוריה נודף מן האבנים הללו, הכריז המדריך בהתרגשות. ידיו החלו לנוע בתזזיתיות והוא אחז בצווארו כנחנק. 'כאן, היכן שרגליכם דורכות, התנדנדו גופות גברים מן הגרדום!'".³⁰ הצורך למסור את הסיפור לאוזניים קשובות מעניק לדמות הזקן תפקיד חשוב בשימור הסיפור והזיכרון הקולקטיביים, והפצתם בחברה.

28 נזוהא אבו גוש, "פני העיר", תרגם יובל אברהם, ערך את התרגום צאלח עלי סואעד, בתוך **בלשון כרותה**, 124.

29 שם, 125.

30 שם, 126.

בספרות הגרונטולוגית, העוסקת בתפקידם ובמעמדם של זקנים בחברה, בשיח הסוציולוגי שהתפתח בשנות השישים של המאה העשרים, בולטות שתי מגמות תיאורטיות מובחנות: האחת היא תיאוריית הפעילות, שטוענת כי מוטב לקשישים לדבוק באורח החיים שבו נהגו עד זקנתם, ובנוסף לאמץ עיסוקים חדשים שיעזרו להם להתמודד עם הבדידות הנכפית עליהם בשל גילם ויכולותיהם הפיזיות ההולכות ומתמעטות. התיאוריה השנייה היא תיאוריית הגיתוק, שטוענת כי בגיל המבוגר עדיף לקשישים דווקא לפתוח בתהליך של התנתקות מהחברה, הואיל ונוכחותם בה הופכת להיות מיותרת. שתי הגישות הללו הן פונקציונליסטיות במהותן, ולמרות ניסיוןן להציג תמונה אוניברסלית של הזקנה בעולם, אין הן מצליחות להבין את מעמדם של זקנים בחברות קולוניאליות ופוסט־קולוניאליות.

כאן ברצוני לטעון כי דווקא בחברות שמתמודדות עם מציאות קולוניאלית ואיום לאומי-קיומי מתמשך, כמו החברה הפלסטינית בישראל, תפקידם החברתי של הזקנים בשימור הזיכרון הקולקטיבי רק הולך ומתעצם. בהקשר זה אני מבקש להזכיר ציטוט שמיוחס לגולדה מאיר, שכאשר נשאלה מה יהיה עם הפליטים הפלסטינים, ענתה כי הזקנים ימותו והצעירים ישכחו.³¹ הנה זה החשש הגדול ביותר שאיתו מתמודד הזקן הפלסטיני, הנושא איתו סיפור גדול יותר מסיפורו האישי. הוא נושא בזיכרוננו היסטוריה שלמה, שלא בהכרח מתועדת כפי שהוא מכיר אותה.

תיאוריות אחרות בתחום הפסיכולוגיה ההתפתחותית, כמו התיאוריה של אריקסון, מתייחסות אל שלבי הזקנה בחיים כאל "שלבי סיכום".³² אריקסון טוען כי לאחר גיל חמישים נכנס האדם לשלב הרטרופקטיבה והאינטרוספקציה שבו הוא מתחיל להביט אחורנית על מהלך חייו, להשוות אותו לאידיאל שלו ושל אחרים, ולנסות לאמוד כמה ומה הספיק. בשלב זה הופך האדם לצופה מהצד בחייו. הוא עסוק בהערכתם, וככל שהערכתו חיובית יותר הוא מצליח להתמודד עם חרדת המוות הקרב בצורה טובה יותר, להרחיק מעצמו את הייאוש ולזכות בתבונה.

מותרות מן הסוג הזה אינם מנת חלקם של דור השורדים, שחוו על בשרם את עול המלחמה ועדיין נושאים על גבם את עול העדות. אני טוען כי יש לראות בסוג זה של תמונת זקנה בספרות הפלסטינית העכשווית חלק מהתמונה הביוגרפית שסופרים בשלב זה מציירים לעצמם, ומבטאים באמצעותה את תבונתם ואת הרטרופקטיבה שלהם על חייהם. לצד הרטרופקטיבה הזו מעניין לבחון גם את תמונת הזקנה שעולה מכתביהם, להשוותה לתיאורי הזקנה בכתבים של סופרים צעירים יותר, ולראות כיצד היא פועלת בסיפורים כמערכת של משמעויות וסמלים המובאים דרך המאפיינים של דמויות הזקנים והקשישים.

Ariella Aïsha Azoulay, *Potential History: Unlearning Imperialism* (London: 31 Verso, 2019), 321

Erik H. Erikson, *Identity Youth and Crisis* (New York: Norton, 1968), 135-141 32

כוחה המרפא של העדות מציע לקורבנות סגירה נרטיבית: "כשמלאכת הידע והסיפור מגיעה לסיזמה, הטראומה הופכת לחלק מהעבר, והניצול יכול להתחיל להתמודד עם בניית העתיד".³³ אך לצד הסגירה הנרטיבית שחווים קורבנות, העדות וספרות העדות מציעות גם סגירה נרטיבית בעבור החברה בכללותה.³⁴ על כן ספרות של סקירת חיים ועדות חיים לא תורמת רק לשלמותו הנפשית של הסופר, אלא גם לפיתוח הדימוי והתמונה ההיסטורית של האירועים המתוארים בה, וכן לקידום למידת לקחים מן העבר. הומי בהאבא אף מרחיב וטוען כי ספרות עדות נרטיבית מן הסוג הזה הכרחית לצורך מניעה של זוויות נוספות והמשך העוולות שאיתם התמודד המספר בעברו:

הזכות לספר סיפור אינה אקט לשוני בלבד; היא גם מטאפורה לרצון האנושי הבסיסי בחירות, בזכות להישמע – לקבל הכרה וייצוג. כשאני משתמש במונח "נרטיב", אני לא מתכוון לעשות הבחנה גרית בין רומן, מחזה או שירה למשל. אני משתמש בו באופן כללי יותר כדי לסמן מעשה של תקשורת שבאמצעותו ניתן להתייחס לתמות, להיסטוריות ולתיעודים שיהפכו לחלק אינהרנטי בתהליך דיאלוגי החושף את השינוי שחל בסוכנות האנושית [...].

סיפור הוא סימן לחיים אזרחיים. חברות שפונות עורף לזכות לספר הן חברות של שתיקה מחרישת אוזניים: אומות אוטוריטריות, מדינות משטרה, תרבויות של שנאת זרים. כשאניך מצליח להגן על הזכות לספר סיפור, אתה מסתכן במילוי הדממה בסירנות, מגאפונים, קולות מזעזעים שנישאים ברמקולים או מעל בימות. כשאנחנו מאפשרים לחומות כאלה של שתיקה להיבנות בקרבנו ובמוחנו אנחנו נאלצים לחיות בצילן גם שנים רבות לאחר הריסתן. אנחנו מחויבים לחזור לשדות ההרג הדוממים של העבר וההווה – לשדות של הקולוניאליזם, ההפרדה הגזעית, האפרטהייד, השואה; או לווייטנאם, לפלסטין, לאיודיה, לאפגניסטן, לברלין, לדרום אפריקה, לרואנדה – כדי לנסות לתת קול לאלה שהושקעו.³⁵

Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence* (Boston: Beacon Press, 1999), 67 33

Julie S. Peters, "Literature, The Rights of Man, and Narratives of Atrocity: Historical Backgrounds to the Culture of Testimony," *Yale Journal of Law and the Humanities* 17, no. 2 (2005): 253 34

Homi K. Bhabha, "The Right to Narrate," *Harvard Design Magazine*, 38 (2014), 35
<https://www.harvarddesignmagazine.org/articles/the-right-to-narrate>

במקרה הפלסטיני, יש לזכור כי הנפפה אינה אסון שהחל והסתיים, ולכן העדויות של ניצוליה ושורדיה אינן יכולות להציע לה סגירה נרטיבית. הנפפה היא אירוע מתמשך, שנמשך כל זמן שמדינת ישראל ממשיכה במדיניות של נישול פלסטינים מאדמותיהם ומקיימת שליטה צבאית עליהם בגדה המערבית ובעזה. לכן בהקשר זה יש להתייחס לספרות העדות כספרות שמתארת גם עבר וגם הווה מתמשך.

"כצב זקן שהזמן שכח מקיומו": תמונות סוציולוגיות של זקנה, לימינאליות והשהיה

הזקן בחברה המערבית נתפס כדמות של "אחר", כקטגוריה חברתית נפרדת.³⁶ תפיסה זו הלכה והשתגרה עוד יותר בעקבות המהפכה התעשייתית והשפעתה רחבת ההיקף על החברה, בין השאר ב"המצאת" שלבי החיים השונים – הילדות, הבגרות והזקנה. שלב הזקנה בחלוקה זו נתפס כמאופיין בהידרדרות, חולשה וחוסר יעילות.³⁷ תפיסת הזקן כ"אחר" התמסדה עוד יותר בעקבות הדרת הזקנים מהעולם היצירני באמצעות חוקי הפרישה.³⁸

ספקטור-מרזל טענה כי מגמת סרגציה זו מלווה פעמים רבות גם במגמה של הומוגניזציה, כי לאחר גיל מסוים, לרוב גיל 60, מפסיקים לזהות אדם כדתי או חילוני, הודי, אפגני או אמריקאי, ומתחילים לזהותו על פי סטאטוס בלעדי: "זקן". עוד הוסיפה כי כינון הזקנה על פי נוסחת ה"אחרות-אחידות" קשורה לטבעו של המעבר אל הזקנה כטקס מעבר שלא הושלם.³⁹ אומנם הזקן מתנתק מהסטאטוס הקודם שלו כ"אדם בוגר", ועובר לשלב הלימינאלי שבו הוא מאבד את מעמדו ואת תפקידיו, אך הוא אינו חוזר לחברה עם סטאטוס חדש. חזן מתאר את השלב הזה כ"הימצאות מתמדת בתוך מצב מעבר שאינו 'מעברי'", ובמקום אחר אף מכנה את הזקנים בשם "אנשי הלימבו".⁴⁰

- Haim Hazan, *The Limbo People: A Study of the Constitution of the Time Universe among the Aged* (London: Routledge, 1980), 117 36
- Tamara K. Hareven, "Historical Perspectives on the Family and Aging," in 37
Handbook of Aging and the Family, eds. Rosemary Blieszner and Victoria H. Bedford (Bloomsbury Academic, 1995) 13-31
- Jenny Hockey and Allison James, *Growing Up and Growing Old: Ageing and Dependency in the Life Course* (London: Sage, 1993), 139 38
- גבריאלה ספקטור-מרזל, "הזקנה הישראלית: שלושה מקורות משמעות", *גרונטולוגיה וגריאטריה* ל"ג, מס' 2 (1993): 21. 39
- Haim Hazan, *Old Age: Constructions and Deconstructions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 23 40

לבחירתו במילה לטינית הלקוחה מהתיאולוגיה הקתולית יש עוצמה רבה כי היא מאפיינת את דימוי הזקנה כשלב בין החיים למוות, שלב שבו מצוי האדם בהשגחה והמתנה מתמשכת.

בדוגמאות ובסיפורים הבאים אראה כיצד מוצגת הלימינאליות בין החיים למוות בתיאור דמותו של הזקן בסיפור הפלסטיני הקצר. חלק מהסיפורים יתארו את הזקנים כמצויים מחוץ לזמן ולחברה, שקופים באופן מוצהר וברור, ואחרים יציגו אותם כמי שנאבקים להספיק, לקיים ולהגשים הזדמנויות מפוספסות בחיים. שני מאפיינים אלה מבטאים לימינאליות מסוימת מהסוג שמציגים ספקטור־מרזל וחזן.

בסיפורו של טאהא, "הבית האחר", מתוארת האישה הזקנה כמי שהזמן שכח מקיומה, אך גם כמי שזוכרת שיש לה בית אחר מחוץ למקום שבו היא מתגוררת, בית שהיא צריכה לחזור אליו, לצאת לדרכה אליו: "הישישה פוסעת כצב זקן שהזמן שכח מקיומו, הצרור בשמאלה, המקל בימינה, והיא ממלמלת: הביתה. אני הולכת הביתה".⁴¹ דימוי הזקנה לצב זקן משלב ורוקם יחדיו מספר דימויים. ראשית הוא מצביע על איטיות תנועתה כמי שלועגת לזמן או מתעלמת ממנו בתנועת צעידתה אל מחוצה לו, בעוד שהוא מצידו "שכח מקיומה". בתיאור קודם של אותה אישה זקנה נכתב כי, "הזמן כרסם בעצמות ברכיה ללא מעצור. עיניה כהו ושמיעתה כבדה. לא נותר לה דבר מלבד לשונה, וזו שמה ללעג את חוקי הטבע כולם".⁴² תיאור זה מצביע שוב על הלעג של הזקן לזמן שאין לו חשיבות מבחינתו, בהיותו שרוי במצב לימינאלי כ"איש לימבו". שנית, דימוי הצב הזקן מאפיין את הזקנה כמי שגילה המופלג הפך אותה למומחית לענייני זמן, הרי הצבים מאריכים ימים ותוחלת חייהם יכולה להגיע גם למאות שנים. ההיבט השלישי של הדימוי, והמעניין ביותר, הוא שהצב נתפס כחיה שנושאת את ביתה על גבה – כלומר מצד אחד אין לצב בית אחר לחזור אליו, אך מן הצד האחר לא ניתן לנתק אותו מביתו, ומעולו העמוס על גבו.

בסיפורו של ע'ריב עסקלאני, "הנכד והסב", מנהלים הקצין ואשתו שיחה שממנה עולה כי אין סיבה לחשוש מהאיש הזקן למרות היותו ערבי, בשל זקנתו: "הוא ערבי ואת כאן לבדך... אבל הוא זקן ושל".⁴³ טענה זו עולה בקנה אחד עם הטענה להומוגניזציה של הזקנה, כי עולה ממנה שאותו אדם הפסיק להיות מסוכן כ"ערבי" בזכות מעברו לסטאטוס חדש: "זקן". הזקן מוצא אפוא מכלל החברה ומתואר כישות נפרדת. לפי תיאור זה הזקנה פטרה אותו מתכונותיו כ"ערבי", והוא קיבל על עצמו את השלווה הנלווית לסטאטוס הלימינאלי שלו כזקן. כלומר ההנחה שהאישה צריכה להיזהר

41 טאהא, "הבית האחר", 65.

42 שם, 63.

43 ע'ריב עסקלאני, "הנכד והסב", תרגם ששון סומך, ערך את התרגום עידן בריר, בתוך בלשון ברותה, 221.

בהיותו ערבי מופרכת כאן, מאחר שהוא לא מועד לשאת את שתי התכונות בעת ובעונה אחת. זקנתו מפריכה את השתייכותו החברתית והופכת אותו לחבר בקבוצה חדשה, קבוצת "הזקנים".

סיפורים אחרים מציגים בצורה מורכבת את המאבק של הזקנים נגד הזמן מתוך שאיפה לשמר את אהבותיהם הקיימות ולתקן את הפספוס של אהבותיהם הנכזבות. סיפורים אלה מתארים את הזקנים כאנשים התלויים בין ארוס לתנטוס, בין יצר החיים ליצר המוות, בין ניסיון להתאהב מחדש ולממש את האהבה לבין הקושי הכרוך בה בשל איום המוות המרחף מעליהם בזמן שנותר להם.

האישה הזקנה בסיפורו של איאד ברגותי, "מכשיר שמיעה", מודעת היטב למוות ואף חוששת ממנו: "היא רואה בסיטם הללו סצנות חיות של מוות. היא שונאת את המוות".⁴⁴ באותו סיפור נותן ברגותי ביטוי לשהות בלימבו בלשונה של אותה אישה שמתארת את עצמה כ"מחבוסה" (כלואה): "איזה מחבוסה? אני מחבוסה".⁴⁵ בתיאורה של האישה את מצב כליאתה היא מתארת את הקן המשפחתי שבו היא חיה כבר 33 שנים, אך עד מהרה מתברר שהזוגיות בין שני הזקנים אינה כלא, אלא סיפור אהבה מתמשך. כך מערער ברגותי דימויים רבים של זקנה, כולל דימויים שהוא עצמו הציג בתחילת הסיפור – דימויים של בלות, חוסר יעילות, ייאוש וחשש מן המוות. לעומתם מציג הסיפור זוג שבחיייו יש אָרוֹס, חיות ותשוקה.

גם סיפורו של מחמוד שקיר, "זקנה", מציג קריאה דומה, בתארו אישה זקנה שמועדת לפספס הזדמנות לחדש אהבה נכזבת בת שני עשורים. שקיר מתאר איך הזקנה תעבוד בעתיד בבית מרקחת שאליו ייכנס יום אחד איש זקן שהיא אהבה בילדותה. שניהם יבחנו את סימני הזמן זה בפני זה, אחר כך יפלרטטו בבדיחות, אך לבסוף יפספסו את ההזדמנות הנוספת שנפלה לידיהם: "הוא ינצל את ההזדמנות שנכנס לקוח חדש. היא תתפנה לחפש ללקוח את התרופה, הוא ימלמל עוד כמה מילים לפני שיסתלק".⁴⁶ זה סיפור קצר יחסית, רק 340 מילים בעברית (ו־310 בערבית), אך הוא עמוס במטאפורות על הזקנה והחיים. בית המרקחת שבו על פי הסיפור תעבוד האישה הזקנה מסמל את השמירה על האדם מפני המוות והמאמץ להאריך את חייו, ואכן לאורך כל הסיפור מתואר איך האישה תפנה לחפש אחר תרופות ותפנה את המבט אל המדפים השונים, וגם בסוף הסיפור היא תפנה את מבטה מהאיש הזקן, מושא אהבתה הנכזבת, כדי למצוא תרופה בעבור אדם אחר, בעוד האיש הזקן ינצל את ההזדמנות כדי להסתלק משם. בנוסף, בתחילת הסיפור נאמר כי האיש הזקן, "יחוש עצבות כאשר יביט בתווי פניה אשר ניכרו בהן עקבות השנים. הוא יראה שמשקלה כמעט הוכפל. היא תרגיש

44 ברגותי, "מכשיר השמיעה", 82.

45 שם, 87.

46 שקיר, הולכת כמו נעמי קמפבל, 54.

מבוכה משום שתדע שהוא רואה את שאינו אוהב לראות". לפני שהאיש הזקן יעזוב את המקום, היא תספיק להגיד לו "העיר מזדקנת", כמי שמשליכה את מצב גופה שלה על העיר.

הסיפור של שקיר אינו כתוב בלשון עבר או הווה, הוא לא קרה ולא קורה כרגע. הסיפור מועד לקרות בעתיד – וכתוב בלשון עתיד ספקולטיבית העשויה להעיד כי הוא מתרחש רק בדמיונה של אחת הדמויות או שתיהן, כשהן מדמיינות איך העתיד צופן להן מפגש אפשרי עם מושא אהבתם הנכזבת. ואף על פי כן, גם בדמיון אין הדמויות מצליחות להתגבר על תלאות הזמן ולנצל את ההזדמנות המפוספסת.

בסיפורים קצרצרים נוספים של מחמוד שקיר ניתן למצוא הזדמנויות חיים מפוספסות נוספות, שחלקן הגדול מקושר לחיי האהבה של הזקנים, ובעיקר לפספוס שהם חווים כתוצאה מהזְקָנָה, מההימצאות במצב לימינאלי בין החיים למוות. בסיפור "האלמנה" למשל, מספר שקיר על אלמנה שממשיכה לחיות שישים שנה לאחר מות בעלה. הוא מספר שהיא, "המתונה בסבלנות עשר שנים לאחר האסון, אבל מחזר לא הגיע לבקש את ידה".⁴⁷ ואז, כשהיא כבר פוגשת גבר נאה שהופך למאהב שלה, האיש נפטר לאחר חצי שנה. בסוף הסיפור היא רואה שני צעירים, ומתלבטת אם להזמין אותם לכוס קפה, אך לבסוף מוותרת וחוזרת אל "מיטת מותה". הצעירים מצידם שואלים אותה: "האם אפשר לסייע לך במשהו, סבתא חביבה?"⁴⁸

בסיפור קצרצר נוסף, ששמו "מפתן", מתאר שקיר את תהליך הדהייה של הזקנים בעולם. "הבית העתיק ממשיך להתגושש עם הזמן העריץ",⁴⁹ כותב שקיר, ומייד אחר כך מדמה את הבית העתיק והמתפורר לאיש זקן ולאשתו, שהלכו ונשכחו, ומזכיר גם את הצבֵע השיכור שצבע את הבית: "איש כבר אינו זוכר אותו אלא לעיתים רחוקות, במיוחד כאשר הילדים נפגשים בבית המשפחה, שאיש אינו מתגורר בו היום למעט הזקן ואשתו".⁵⁰ האופן שבו מנוסח המשפט, המקדים את האמירה שאיש אינו מתגורר בבית לתוספת המאוחרת, "למעט הזקן ואשתו", מציגה את הזקן ואשתו כאנשים שקופים שאינם נספרים. בסוף הסיפור מתואר גם המוות הרובץ על מפתן דלתם כמו כלב ערמומי. אך שני הזקנים, שידועים כי סופם קרב, עדיין בוחרים לבלות את זמנם יחדיו ולשתות ביחד "תה עם נענע".

בקבצים שבחנתי מצויים דימויים רבים נוספים של זְקָנָה לימינאלית, ובכל אחד מהם שזורות החתרנות והמסורתיות זו בזו. כך גם דמות הסבתא בסיפור של ראיה בורבארה, "שפת הנשמות הקטנות", מציגה את הניגוד המתגלה בחופשה משפחתית

47 שם, 29.

48 שם.

49 שם, 25.

50 שם.

בין הסבתא לבין הילדים והמבוגרים. הסבתא בסיפור היא מגדת עתידות המאמינה באמונות טפלות וחוששת מהחזרה של המספר שלוש־עשרה, מה שגורם לילדים הצוחלים משמחה דווקא להציג בפניה את המספר הזה שוב ושוב. המבוגרים מצידם מבטאים אדישות כלפי האמונות התפלות של הסבתא, ואפילו ביקורת: "אחד המבוגרים העיר כי המספר הזה הביא לא מעט מזל לעמים שדרכו על האמונות התפלות כשם שדרכו על הירח".⁵¹ המבוגרים מבטאים את הערצתם לעליונות המדעית ואת אדישותם לאמונות התפלות של הסבתא, ותגובתם מצחיקה את הילדים, אבל בסוף הסיפור מתברר שהסבתא דווקא צדקה. אמונתה מאוששת ונבואתה מתממשת, והמשפחה נאלצת לעזוב מייד את המקום. צחוקם של הילדים, והסגידה של המבוגרים בסיפור לעליונות המדע, מתכתבים גם עם ספר הילדים הילדים צוחקים,⁵² אלא ששם הצחוק של הילדים מביע דווקא את התנגדותם למבוגרים, שאינם אדישים אלא כנועים: "מייד שמעו הקשישים לצו המלך, וחדלו לצחוק". בספר מצליחים הילדים לגבור באומץ ליבם על המבוגרים והקשישים, ולבטא את עמדתם החותרת תחת סמכותו של המלך.

"ראה בי את ממשיכו הישיר": הזקן כמחנך וכמורה דרך

כפי שציינתי בתחילת המאמר, דמותו של הזקן כמורה נחשפת ומוצגת בצורה הברורה ביותר בסיפורו של סוהיל כיוואן, "בכבוד רב". אדון ח'ליל היה מורה מכובד במשך שלושים וארבע שנים, אך בתחילת הסיפור, כשאנחנו פוגשים בו, התשיות כבר מתחילה לכרסם בעצמותיו. אדון ח'ליל מתואר בסיפור כ"מורה הדור", ומסיבה זו בקשותיו לצאת לפנסיה נדחות על הסף פעם אחר פעם. בהקשר רחב יותר יכול הסיפור להיקרא כמטאפורה למעמדו של אדון ח'ליל לא כמורה בלבד, אלא גם כקשיש, נציג של דור השורדים הדורש למצוא לעצמו מנוחה אך העולם הסובב אותו עוד זקוק לו. "אין לו תחליף", חושב לעצמו מנהל בית הספר.⁵³ כמו דמות הזקן נושא העדות, שאפיינו קודם, גם האדון ח'ליל מקבל מעמד חשוב מאין כמותו בזכות ייחודו והכרתו את דרכי העולם. כך, למרות כל ניסיונותיו של אדון ח'ליל להשתחרר מתפקידו כ"מורה הדור", ואף על פי שהוא מפנטז איך יטיח את הפסל של התינוק בראשו של המנהל כדי שהאחרון יאשים אותו בשיגעון – הוא ממשיך לקבל על עצמו, "בכבוד רב", את התפקיד שלמרבה האירוניה מונע ממנו לזכות בחירות.

51 ראוייה בורבארה, "שפת הנשמות הקטנות", תרגמה ברוריה הורביץ, ערכה את התרגום דימה דראושה, בתוך בלשון כרותה, 210.

52 זכריא תאמר, הילדים צוחקים, תרגם אלון פרגמן, ערכו את התרגום שהם סמיט וכפאח עבד אלחלים (ירושלים: מכון ון ליר והוצאת עולם חדש, סדרת מפתוב, 2018).

53 כיוואן, "בכבוד רב", 27.

ייתכן שכיוואן ביקש לרמוז בסיפור זה כי תכונותיו של המורה ההוא לא יכולות לעבור לדור הבא, כיוון שהדור הזה שונה במהותו. אדון ח'ליל עצמו מיטיב לתאר זאת בסיפור כאשר הוא משווה בין היחס שקיבל המורה "בימים עברו" לבין היחס שמקבלים המורים "היום":

בימים עברו היו אבותיהם של התלמידים נכנסים מבוישים לבית הספר ואומרים, "אנא, אדוני המורה, חנך את בני בקשיחות. חושך שבטו שונה בנו." היום רובם אינם יודעים בכלל מיהו המורה של בנם וגם לא באיזו כיתה או שכבה הוא לומד. אף אחד מהם לא מראה את פניו בבית הספר, אלא אם כן בא לנקום או לשאול, "איפה מורה הדור? אני אעשה ממנו דוגמה לדורי דורות." פעם המורים הרביצו תורה בתלמידיהם, ואילו היום ההורים הם שמרביצים בנו.⁵⁴

אם כן, "בימים עברו" סמכו ההורים בכל מאודם על המורים והמחנכים, אך הורי הילדים של "היום" כבר לא משליכים יהבם על המורים, ואינם סומכים על שיקול דעתם. הבחנה זו יכולה לשמש גם כמטאפורה ליחס אל דור השורדים בקרב קבוצות גיל שונות, לחוסר ההתייחסות אליהם כאל מורי דרך שיש להסתמך על דרכם ועל תבונתם.

סיפורו של סוהיל כיוואן, "בכבוד רב", שם במרכז את דמות הזקן כמורה, ומעלה על נס את הדימוי של מורה שמצד אחד הוא אהוד ומקצועי ביותר, אך מצד שני גם מאוכזב מן ההווה ומדור העתיד, ולכן מעדיף לפרוש מתפקידו ולהפסיק ללמד, לחנך ולהדריך את הדור הבא. דמותו של המורה הזה מעניינת ביותר בהקשר הרחב יותר של דימוי העד שהזכרתי קודם, מאחר שהוא כמעט הפוך לו. כאן המורה כבר לא מעוניין לספר את הסיפור ולהביא את העדות, מאחר שהוא מאוכזב ממיומנויות ההקשבה של דור העתיד, ואינו מאמין שיוכל לתרום לבניו דבר.

סיפור נוסף שמציב במרכז את הזקן כמורה הוא הסיפור הקצר של טאהא, "ע'זאלה", הלקוח מאסופת סיפוריו **לשכת המקוללים**.⁵⁵ בסיפור זה מתאר המספר את יחסיו עם סבו, עבד אלבאקי, לפני שנפטר, ומתאר מה רבים היו הדברים שלמד ממנו, ואיך היו יחסיהם טובים יותר מיחסיו עם אביו שלו. אומנם הסיפור נקרא על שם הסבתא ע'זאלה, אך אין ספק שגיבור הסיפור הוא הסב, הואיל ורוב הסיפור מוקדש לתיאור חוויותיו של הנכד איתו, והדברים שהספיק ללמוד ממנו. תהליך הלמידה שעובר הנכד לאורך הסיפור משמש בעצמו כדימוי ליחסיו עם הסב.

54 שם, 26-27.

55 מוחמד עלי טאהא, "ע'זאלה", תרגמה גלי עגנון, ערכה את התרגום חנאן סעדי, בתוך **לשכת המקוללים**, ערך יונתן מנדל (חיפה: מכון ון ליר והוצאת פרדס, 2023), 45.

בתחילת הסיפור מציג הנכד את הערכים החברתיים שלמד מסבו: "ראיתי בו מופת של גבריות ואבהות, כבוד וחריצות, ואהבת האדמה והטבע".⁵⁶ לאורך כל הסיפור משווה הנכד בין יחסו לאביו ליחסו לסבו, ומספר עד כמה הוא מעדיף את הגישה של סבו לעולם, משום שממנה הוא לומד יותר על אותם ערכים חברתיים שהזכיר. הנכד סוקר את כללי ההתנהגות השונים המושגתים על הערכים שלמד מסבו דרך ההשוואה בין דרכיו של הסב לדרכי האב – כלומר משווה בין שני דורות שונים שאמורים להמשיך זה את זה, אך בפועל דרכיהם הפוכות:

סבי נהג ליטול את מזונו בקצות אצבעותיו בנחת, ולהתענג על חלוקת בשר התרנגולת או הכבש. בפזוורו בין צלחות הסועדים היה רואה ביטוי לנדיבות, רוחב לב וצניעות. אבי לעומתו היה אוכל בסכין ובמזלג, וסבר שמן הראוי שכל אדם ייטול את מזונו בעצמו, ומי שלקח לו תוספת נחשב בעיניו כבעל יד ארוכה מדי. סבי היה מסתבן בסבון משמן זית, מעשה ידיה של סבתי, ואילו אבי העדיף להסתבן בתחליב דאב או בשמפו. סבי היה שותה בסתר, והמשקה החביב עליו היה כוס עראק ע'זאלין חמישים אחוז – עם ציור צמד האיילים עליו – מעורבב במים קרים, לצד קובה או שיפוד בשר על האש. אבי נהג לשתות יין אדום שהיה קונה במנזר לטרון.⁵⁷

שלוש ההשוואות שבציטוט מתמצות את ההבדלים בין הדורות. דור הסב סועד באופן שמבטא ערכים כמו שיתוף, נדיבות וצניעות, לעומת דור האב שמעדיף לאכול מנה אישית בסכין ומזלג; דור הסב מעדיף סבון משמן זית בעבודת בית על פני שמפו תעשייתי מעובד, וערק ע'זאלין על פני יין אדום. ניתן לטעון שהשוואות אלו הן ביטויים שונים של הניגודים בין טבע לתרבות, כפי שמציג אותם נורברט אליאס בספרו תהליך הצייויליזציה,⁵⁸ ולכן דור הסב מעדיף את הטבע והמסורת והקשר הישיר אליהם, ודור האב מעדיף את התרבות והצייויליזציה. הנכד מצידו בוחר לצדד לאורך כל הסיפור בגישה של הסב, בחירה שבאה לידי ביטוי בתיאור יחסיו הטובים עם הסב, וההכרה בדברים הרבים שלמד ממנו.

הקשר ההדוק בין הסב לטבע ולאדמה בא לידי ביטוי בשיעור נוסף שהוא מעביר לנכדו, המקשר בין תנובת האדמה לגיאוגרפיה המקומית:

56 שם.

57 שם.

58 Norbert Elias, *The Civilizing Process: The History of Manners* (New York: Urizen Books, 1978), 15-19

וכשהיינו בשדה היה מספר לי על כל עץ מה מקורו: השקד הזה מג'נין, והשזיף הזה מיעבד, וההוא מאל־סילה, וזה מאם אלפחם, והתפוח הזה מצֶפֶד, וזה ששם מאדמות צֶפְצָאף, והלימון הזה מע'אבסִיָה, והתפוז ההוא מאלנהר, והקלמנטינה "יוספנדי" היא מעכא, חלק משושלת מכובדת של אפנדים. הגפן עם הענבים הלבנים מהרי אלח'ליל, וזו שענביה שחורים מבית ג'אן, והתאנים – אחת מתרשיחא ואחת מאדמות אלשאע'ור.⁵⁹

השיעור הזה של הסב שונה מעט מהשיעורים הקודמים שהזכרתי, מאחר שהוא מלמד על לאומיות ועל הקשר בין חיי היומיום למאבק הפוליטי. העצים בשדה של הסב אינם רק עצים, הם גם ביטוי פוליטי לאחדות פלסטין ההיסטורית. באותו שדה ניתן למצוא את ג'נין, יעבד, אל־סילה, אָם אל־פחם, צֶפֶד, צֶפְצָאף, ע'אבסִיָה, אל־נהר ועכא – ערים וכפרים שנושאים איתם את סיפור הנכפה הפלסטינית, בעיקר כשאוספים אותם יחדיו, בסדר הזה. הרשימה כוללת גם ערים שנשארו ערביות וגם ערים שהפכו למעורבות, יש בה גם כפרים ששרדו וגם כפרים שנהרסו – משני צידי הקו הירוק. האיחוד שלהם בשדה של סבא עבד אלבאקי מוחק את הקו הירוק כאילו לא נוצר מעולם! גם לסדר שמות המקומות בפסקה זו יש חשיבות, מאחר שהוא מציג זוגות-זוגות של כפר ועיר סמוכה: ג'נין ויעבד הסמוכות, אל־סילה ואָם אל־פחם, צֶפֶד וצֶפְצָאף, ע'אבסִיָה ואל־נהר הסמוכות לעכא ושייכות למחוז שלה.

בעזרת השיעור הזה גם מזמין טאהא את הקורא לבדוק איזה מהמקומות הוא מכיר, ולחפש את החיבורים והקשרים ביניהם. כל קורא פלסטיני מזהה מייד את הערים הגדולות: ג'נין, אָם אל־פחם, צֶפֶד ועכא, אך לא בהכרח את הכפרים, במיוחד אלה שנהרסו ואינם קיימים עוד, כמו אל־נהר שהפך למושב בן עמי, או ע'אבסִיָה שממנו נשאר רק המסגד, אשר גודר ונאטם ב־1995.

פסקה זו היא שיעור בהיסטוריה פלסטינית בעבור הנכד והקורא גם יחד, ובזאת היא דומה מאוד לפסקה שצוטטה לעיל, מתוך הסיפור של מוחמד נפאע, "המוח'תאר החדש של אלסמועי". אמנם אצל נפאע השיעור ברור יותר ואינו דורש מהקורא לחפש, כי נאמר שם במפורש ששמו הקודם של כפר שמאי היה כפר אל־סמועי, ושמו של קיבוץ פרוד היה פראדה וכו', אבל בסופו של דבר המטרה התיעודית והחינוכית של שתי הפסקאות זוהי, ושתיהן מכוונות אל הקורא. ההבדל העיקרי ביניהן הוא שטאהא מביא את הפסקה בסיפור מפי הנכד – וכך מראה שהשיעור הצליח להעביר את המסר, והנכד אכן זוכר את יעבד, אל־סילה, צֶפְצָאף, ע'אבסִיָה ואל־נהר, ובחלק אחר של הסיפור אף מזהיר כי הסב "ראה בי [הנכד] את ממשיכו הישיר".⁶⁰ נפאע, לעומת זאת, מביא את

59 טאהא, "ע'זאלה", 48.

60 שם, 45.

האזכור בהקשר של ויכוח עם אחד הפקידים. בעוד שהסיפור של טאהא מציג זיכרון שהצליח לעבור לדור הבא, נפאע מציג מאבק מתמשך שצריך להמשיך לקיימו. בסיפור של נפאע, המספר בעצמו נוטל על עצמו את תפקיד המחנך, ומשלב בטקסט שיעורים היסטוריים ופוליטיים, למשל כאשר הוא כותב: "יש כאלה המתבלבלים בין כפר אלסמועי לכפר סמוע, אבל אסור להתבלבל. כל כפר ואסונו. הראשון הוא ליד העיר צפת, שנהרסה בנפכה בשנת 1948, והשני באזור חברון, שנכבש בנפכה בשנת 1967. הקרבה בין שני המקומות האלה היא כקרבה שבין הנפכה לנפסה".⁶¹ נפאע עצמו עבד כמורה בשני בתי ספר, בבית ג'ן ובדיר אל-אסד, בין השנים 1962-1966, עד שהורחק ממערכת החינוך בשל פעילותו הפוליטית. תוספת זו לסיפור מבטאת את תפקידו החברתי כמורה, ונוגעת בשניים מתפקידי הזקנה – של הזקן כעד ושל הזקן כמורה.

בתחילת סיפורו של זכי אלעילה, "שארית החיים", טוען הזקן ש"שעון מעורר זקוק לכיוון, למצפן שיורה את הדרך, יקבע את הכיוון".⁶² בסוף הסיפור משרבט הזקן את המילה "המצפן" על תמונת בנו ששכל.⁶³ לפעולה זו, שמופיעה בסיפור אחרונה, יש שתי פרשנויות אפשריות הפוכות. היא עשויה להעיד על נבואת זעם שלפיה כל הפלסטינים הולכים בדרכו של פאיז בנו, ומועדים להיהרג בידי כוחות הצבא, אך בה בעת היא גם עשויה להתוות דרך בעבור החברה הפלסטינית כפי שאבו פאיז תופס אותה, דרך המאבק המזוין שבנו קיים. ואפשר גם לשאול אם שתי הפרשנויות האלה בהכרח מתנגשות או אולי יכולות לדור בכפיפה אחת. התשובה תלויה בפרשנות של הקורא. כך או כך, הזקן בסיפור הוא שמציג את האפשרויות בפני הקורא, באמצעות סיפור הבן. גם כאן הזקן הוא זה ששואף לחנך ולהדריך את החברה הפלסטינית ולהתוות לה דרך. סיפור פלסטיני קצר נוסף שבמרכזו עומד מורה בית ספר גמלאי הוא הסיפור של מחמוד שקיר, "האוסתאז מְהִיּוּב בדרך לנובל".⁶⁴ בסיפור זה מקדיש הגיבור אוסתאז מהיוב מאמצים כבירים לאיסוף כל פיסת עיתון שמזכירה את שמו וכל עצומה שעליה חתם לצד תלמידיו הרבים לאורך השנים, במטרה להגיש את עצמו כמועמד לפרס נובל לשלום. אוסתאז מהיוב מאמין כי תרם רבות לאנושות בתפקידו כמורה:

הרשימה הכילה חמשת אלפים שלוש מאות עשרים וארבעה שמות, דורות רבים של מוחות למען האנושות [...]. האוסתאז היה בקשר ישיר עם כל אחד מתלמידיו, עקב אחרי התקדמותם, למרות שלא כולם המשיכו ללמוד מסיבה

61 נפאע, "המוח'תאר החדש", 137.

62 אלעילה, "שארית החיים", 289.

63 שם, 293.

64 שקיר, הולכת כמו נעמי קמפבל, 139.

זו או אחרת. חלקם התנגדו לכיבוש ונפלו חללים, אחרים הפכו לרופאים, מהנדסים, עיתונאים, סופרים, פרופסורים ושופטים. שלושה או ארבעה מתלמידיו הפכו משתפי פעולה עם שלטונות הכיבוש. אחד הסטודנטים שלו הפך לאחד הפיזיקאים הבולטים באחת האוניברסיטאות בארצות הברית. שלושה מתלמידיו היו חברים במועצה המחוקקת, ואחד מהם הפך לשר.⁶⁵

בסיפור זה חושף שקיר את טרחנותו הרבה של אוסתאז מהיוב לצד אמונתו כי בתפקידו הוא מקיים שליחות לאומית למען העם הפלסטיני, ואף יותר מזה, למען האנושות כולה, ולכן מגיע לו לקבל פרס נובל לשלום. חלק מטרחנותו העיקשת באה לידי ביטוי בחשיבות שאוסתאז מהיוב מייחס לתארים המופיעים לפני השם: שמו – מהיוב – מופיע בסיפור הקצר רק 19 פעמים, ואילו שם התואר שלו – אוסתאז – מופיע 43 פעמים, ופעם נוספת בכותרת הסיפור. אוסתאז מהיוב גם מתייחס לכך מפורשות בסיפור: "על העצומה היו חתומים שלוש מאות איש ואישה. האוסתאז בחן את רשימת השמות ומצא את שמו: מהיוב חסן. האוסתאז לא האשים את העיתון שהשמיט את תוארו. מתחת לרשימת השמות הופיעה הערה שכל התארים הושמטו. בכל זאת, ההעדפה של האוסתאז הייתה להוסיף תארים לפני השמות. הם מעניקים לעצומה תוקף וכבוד".⁶⁶ כבוד מן הסוג הזה מוזכר גם בסיפורים נוספים, שבהם שמור למורה תפקיד שולי יותר, כמו בסיפורו של סלמאן נאטור, "מת ללא אזהרה מוקדמת",⁶⁷ שבו, כאשר יורד גשם בזמן ההלוויה של אבו עמאר, נעמד אוסתאז סעיד ופוסק שהם לא ייפרדו מחברם בגשם: "אוסתאז סעיד הדף את כל ההצעות. 'נדחה את הקבורה עד שיתבהר, גם אם הגווייה תישאר מונחת כך חודש שלם', חרץ, הרים את ידו ובכך סימן גם שהדיון הגיע אל סופו".⁶⁸ למרות ההצעות השונות של זקני הכפר, פסיקתו של אוסתאז סעיד חותמת לבסוף את הדיון.

ניתן לראות כי בכל אחד מהסיפורים שהזכרתי בחלק זה, המורה מקבל תפקיד מרכזי, ואף מופיע כפרוטגוניסט. כלומר, תמונת המורה הזקן המופיע בסיפור הפלסטיני הקצר היא בדרך כלל תמונה טוטאלית, הסובבת סביב חוויותיו האישיות של המורה, דרכו להתמודד עם תפקידו ההוראה שלו, ומחויבותו הרבה אליו.⁶⁹ בנוסף ניתן לראות

65 שם, 145.

66 שם, 143.

67 סלמאן נאטור, "מת ללא אזהרה מוקדמת", תרגמה רחל חלבה, ערכה את התרגום חנאן סעדי, בתוך **בלשון כרותה**, 274-283.

68 שם, 280.

69 לקריאה נוספת על תפקיד המורה בחברה הפלסטינית, ועל התייחסות לתפקיד החינוך בספרות, ראו Muhammed Abu Nasra and Khalid Arar, "Leadership Style and Teacher

בסיפורים את הכבוד הרב שרוחשים הסופרים כלפי תפקיד המורה, בין שהוא מוצהר ישירות – כמו בסיפורים "בכבוד רב", ו"האוסתאז מְהִיב בדרך לנובל" – ובין שהוא מובלע בהם באופן שגורם לקורא לחוש אותו ביחד עם הדמויות. הערכה מובלעת כזו חשים למשל הקוראים בסיפורים "ע'זאלה" ו"המוח'תאר החדש של אלסמועי", שהדמויות בהם אינן בהכרח מורים בבית ספר, אך התפקיד הדידקטי והחינוכי שהסיפור מייחס להם מקנה להם כבוד דומה לזה שמקבלות הדמויות של המורים בסיפורים אחרים.

סיכום

אזכורי הזקנה השונים בספרות הפלסטינית מעלים תהיות רבות בנושא דימויה של הזקנה והיחס אליה בחברה הפלסטינית בת ימינו. ליקויי שמיעה, עריריות, בדידות ושתיקה מאפיינים את רוב הקשישים המופיעים בטקסטים הספרותיים שבחנתי. רבים מהם מאמצים גישה תבוסתנית או אדישות, ספק מבחירה וספק מחוסר ברירה. כפי שהראיתי, תמונות הזקנה הספרותיות השונות מעוררות מידה של רחמים על אותו דור שנעקר ונושל מאדמתו, אך מצד שני יש בתיאוריהן גם הפניה של אצבע מאשימה, המטילה על כתפיו של דור הקשישים את האחריות על אובדן האדמות.

ייצוגי הזקנה לא עולים רק בתיאורי האדם הזקן, אלא מרבים להופיע גם בדבריהן של דמויות שונות המתארות את הסבים והסבתות. פרספקטיבה זו מרחיבה את יריעת ההתייחסות אל תמונת הזקנה, והתיאורים הללו מבטאים תחושות של געגוע. אך כאמור, גם אותו געגוע מהול לרוב בהטלת אשמה. תמונת הזקנה מזכירה גם את המוות הקרב, ושולחת את הדמויות לבצע חשבון נפש המיטלטל לפעמים בין הקולקטיביות של האדישות לאינדיווידואליות של האשמה.

במאמר זה הצגתי שלוש תמונות שונות של זקנה המופיעות בסיפורים פלסטיניים קצרים שהתפרסמו בשלושה קובצי סיפורים שתורגמו לעברית: **בלשון כרותה, לשכת המקוללים והולכת כמו נעמי קמפבל**. התמונה הראשונה היא תמונה של הזקן כעֵד, כפי שהוצגה בסיפורים, והדהדה תיאוריות פסיכולוגיות שונות המתארות זקנים כמי שבוחנים את חייהם במבט רטרוספקטיבי מתוך שאיפה לספר את הסיפורים שלא סופרו עדיין. ההקשר ההיסטורי הפלסטיני נכח רבות בחלק זה, מאחר ורוב דמויות

Performance: Mediating Role of Occupational Perception," *International Journal of Educational Management* 34, no. 1 (2019): 186-202
Muhammed Abu Nasra and Khawla Abu-Baker, "Gender Perceptions of Male and Female Teachers in the Arab Education System in Israel," *Journal of Middle East Women's Studies* 10, no. 3 (2014): 109-24

הזקנים רצו לשתף בחוויות שעוד לא סופרו, ויותר מזה, הסיפורים הללו בעצמם נכתבו בחלקם על ידי יוצרים זקנים שגייסו את הספרות ככלי לעדות היסטורית. דמותו של הזקן העד מתוארת כנושאת עדות היסטורית וסיפורי חיים המתעדים את חוויות העבר של הקהילה הפלסטינית. סופרים כמו מוחמד עלי טאהא וע'ריב עסקלאני סוקרים בכתביהם את חייהם ואת העדות ההיסטורית שלהם, וסיפוריהם מתמקדים במאבק נגד ההשכחה או ההשכחה הכפויה. העדות שלהם מסייעת לא רק לשימור ההיסטוריה האישית והקולקטיבית, אלא גם לבניית הזיכרון הלאומי שמחזק את תחושת הזהות והמורשת של הקהילה.

התמונה השנייה היא תמונת הזקן הלימינאלי, אותו זקן שמוצג בתיאוריה הסוציולוגית כמי שחי בזמן־מרחב לא מוגדר, במין שלב־מעבר בין החיים למוות. המושג "אנשי הלימבו" שטבע חזן מודגם היטב ובצורה מפורטת ברבים מהסיפורים הקצרים העוסקים בנקודה.⁷⁰ רבים מהזקנים בסיפורים אלה מתמודדים עם ההמתנה למוות ותחושת הפספוס למול התאוה והתשוקה. ההקשר הפלסטיני בתמונות אלה לא ממלא תפקיד משמעותי כמו בתמונות העדות, אך יש לזכור כי ההקבלה עצמה בין התשוקה לפספוס מבטאת שיח אינדיווידואלי שמציג את הפלסטיני כאדם בזכות עצמו, שהאנושיות שלו קודמת להקשר הפוליטי. יש לציין בהקשר זה כי הקושי להשתחרר מהפוליטיות בייצוג דמותו של הפלסטיני בספרות היא סוגיה מורכבת, ולמרבית האירוניה גם פוליטית. דמותו של הזקן השקוף והלימינאלי מציגה את הנקנה כמצב ביניים בין חיים למוות, מצב שבו נתפסים הזקנים כחסרי משמעות, כאנשים שקופים וחסרי חשיבות המצויים מחוץ לזמן ולחברה, הנשכחים על ידיה.

התמונה השלישית והאחרונה שהצגתי במאמר זה היא תמונת הזקן כמורה ומחנך. תמונה זו דומה לתמונה הראשונה, אך אינה עוסקת בעדותו של הזקן אלא בייצוגו כמחנך של הדורות הבאים. לעיתים קרובות בא ייצוג זה לידי ביטוי בתפקידו של הזקן כמורה בבית ספר, אך לעיתים הוא מוצג בסיפורים דרך עיניהם של נכדים שמתארים מה למדו מסביבתם ומסבתותיהם. לחשיבות של חוויית הלמידה הבין־דורית יש ייצוג נרחב בסיפורים, והיא באה לידי ביטוי גם בכבוד הרב שנשמר בהם לדמות המורה, לאוסתאז.

ניתן לטעון כי בסיפור הפלסטיני הקצר, ולכל הפחות בדוגמאות שהבאתי כאן, כל אחד מהייצוגים של הזקנה מבטא טמפורליות מסוימת שמעצבת את תפקידו ומעמדו של הזקן: העבר, ההווה והעתיד. הזקן כעד מתמקד בעבר, ומשמש כשומר של הזיכרון הקולקטיבי וההיסטוריה האישית, הקולקטיבית והלאומית. באמצעות סיפורים ועדויות, מתעדות דמויות הזקנים חוויות וזיכרונות המגשרים בין דורות ומשמרים את מורשת

הקהילה. הזקן השקוף והלימינאלי מגלם את ההווה, ומציג את מצבו הנוכחי של הזקן בחברה המודרנית שבה הוא נתפס כבלתי נראה או חסר משמעות. זהו שלב לימינאלי שבו הזקן מתגודד בין העבר לעתיד, ומתמודד עם תחושות של פספוס, השהיה והמתנה בלתי נגמרת. לעומת זאת, הזקן כמורה ומחנך מתמקד בתפקידו בעבור העתיד, תפקיד המדגיש את חשיבותו בהנחלת ערכים, ידע וחזון לדורות הבאים. בתפקיד זה, הזקן אינו רק שומר המסורת, אלא גם מי שמוביל את החברה קדימה, שמנחה את דרכה של הקהילה ומעצב לה עתיד טוב יותר. כל אחד מהייצוגים הללו משקף היבט טמפורלי ייחודי בזקנה ובייצוגיה הספרותיים, המהווה חלק בלתי נפרד מהסיפור הפלסטיני ומהזהות התרבותית של החברה הפלסטינית.

סוגיה נוספת שעולה משלושת הייצוגים של הזקנה בסיפור הפלסטיני הקצר היא האופן שבו הם משקפים את הדינמיקה המורכבת של סמכות, כוח והשפעה בחברה הפלסטינית. כל אחד מהייצוגים הללו מציג מודל שונה של סמכות ומנהיגות, המשקף את המתח השורר בין חוויות אישיות לקולקטיביות ובין השפעה ישירה לעקיפה. הזקן כעד המייצג את העבר מפגין סמכות הנובעת מידע וניסיון מצטברים. הוא מגלם את הכוח של הזיכרון ההיסטורי ואת היכולת לשמר ולהעביר ידע חשוב לדורות הבאים. עדותו מהווה כלי להתנגדות לשכחה ולעיוות ההיסטוריה, ומעניקה לו כוח מוסרי וחברתי רב. הזקן השקוף והלימינאלי, הממוקד בהווה, משקף את האתגרים של הזקנה בעולם מודרני המשתנה במהירות. הוא מגלם מצב של שוליות, שקיפות ואובדן השפעה חברתית. הזקן הזה חי בעולם שמחריג אותו והופך אותו לשולי, אך דמותו מצביעה על בעיות חברתיות עמוקות כמו ניכור ובדידות, שמובילות להרהור מחודש על ערכי החברה ועל מקומה של הזקנה בתוכה. ולבסוף, הזקן כמורה ומחנך, המכוון לעתיד, מייצג את הפוטנציאל להנהיג את החברה ולהשפיע עליה דרך חינוך והנחלת ערכים. הוא מחזיק בכוח שמקורו בחוכמת חיים וביכולת לעצב את הדורות הבאים. תפקידו מעניק לו השפעה ארוכת טווח, שכן אין הוא מסתפק בשימור העבר אלא גם מנחה אל העתיד, ובדרך זו מקיים דיאלוג מתמשך עם החברה על משמעותה ועל כיוון התפתחותה. כך, שלושת הייצוגים הללו לא רק ממחישים היבטים שונים של הזמן והזקנה, אלא גם חושפים את האופנים שבהם משפיעים הזקנים על מבנה החברה, על תודעתה ועתידה, ומציגים מורכבות רבה בתפקידם החברתי.

שלושת הייצוגים שנסקרו במאמר זה משרטטים קווים לדיוקנה של הזקנה בסיפור הפלסטיני הקצר. ייצוגים אלו אינם רק מצבי צבירה שונים של זקנה, אלא משקפים גם את המאבק המתמשך של החברה הפלסטינית לשמירה על זהותה, זיכרונה וערכיה. הזקנים בסיפורים הללו אינם רק דמויות ספרותיות, הם גם דימויים חינוכיים, מוסריים ופוליטיים, המשמשים כגשר בין העבר להווה ולעתיד.

מאמר זה נפתח בשלוש תמונות שהדגימו את שלושת הייצוגים של הזקנה בסיפור הפלסטיני הקצר, ועל כן יאה לסיימו בפסקה שמשלבת את שלושת הייצוגים גם יחד, ולקוחה גם היא מתוך הספר שצוטט בפתחת המאמר:

לצדו של השיח' ישבה ילדה קטנה. כל אימת שהבחינה כי סבה שותק היא דיברה במקומו. היא סיפרה לנו על החיילים אשר חדרו לכפר בשעת לילה מאוחרת ועל סבה אשר ירק בפרצופם. בכל פעם שסיימה הייתה מבקשת מסבה אישור לדברים, "סבא, נכון?"⁵²